

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱/۲۹

فصل نامه علمی - ترویجی پژوهش های مهدوی

سال ششم، شماره ۲۴، بهار ۱۳۹۷

مؤلفه های صلح مهدوی با تأکید بر تفاسیر فریقین

نفیسه فقیهی مقدس^۱

چکیده

نوشتار حاضر با هدف تبیین مؤلفه های صلح در عصر حکومت جهانی امام مهدی عج در تفاسیر فریقین نگارش یافته است. بحث آینده جهان و وضعیت جوامع و امم، محور مهمی است که بسامد آن در منابع مکتوب ادیان الهی و مذاهب اسلامی، قابل توجه است و نابه سامانی بشر در مدیریت تعاملات و حذف جنگ و بی عدالتی، آینده گرایی را افزون از باور مکتوب، به نیاز کنونی مبدل ساخته است. تحقق آینده ای روشن به نور الهی، رسالت آخرین خلیفه الهی است و با مؤلفه هایی چون خصائص و سجایای فردی؛ صلح طلبی جوامع و صلح پذیری امت ها و نیز مسیر تکاملی طبیعت و هستی محقق می شود. روش تحلیل محتوا در پژوهش حاضر به کار گرفته شده و داده های مطالعاتی براساس جامعه آماری منابع تفسیری شیعه و اهل سنت به شیوه کدگذاری استخراج و تحلیل شده اند. علیرغم پیشینه عامی که در خصوص آینده جهان و ویژگی های حکومت جهانی یافت شد، اثری که تحقق صلح مهدوی را با رویکرد تفسیری فریقین تبیین نماید یافت نشد.

واژگان کلیدی

آینده جهان، حکومت امام مهدی عج، تفاسیر فریقین، مؤلفه ها، صلح گستر، صلح پذیر.

۱. استادیار دانشگاه اصفهان (n.faghihi@ahl.ui.ac.ir).

مقدمه

آن چه در قرآن کریم به عنوان شعار اساسی و محوری انبیا و راهبران آسمانی دانسته شده عبودیت الهی، اقامه قسط و عدل و اجتناب از طاغوت است (نحل: ۳۶). اگر اجتماعی با حاکمیت توحید و تشریع الهی حرکت کند و در مناسبات اجتماعی، عدالت به معنای حقیقی کلمه جریان یابد و مجال و زمینه طاغوت سلب گردد، جامعه به حیات طیبیه دست یافته و به صلحی همه جانبه نائل خواهد آمد. مذاهب اسلامی بر حکومت موعود الهی که عدالت و صلح پایدار را در جوامع محقق می‌سازد باورمندند و این امر را مرهون تحقق تمامی زمینه‌ها و بسترهای لازم می‌دانند؛ چه این که در جامعه عدل مهدوی، خصائص فردی و سیره اجتماعی رهبر صلح گستر به استقرار امنیت و صلح منتهی می‌گردد و عوامل اصلی پیدایش ستیز و نزاع در سطح وسیع از جامعه برمی‌خیزد. از سوی دیگر زمینه‌های اجتماعی صلح در جامعه مهدوی مهیا است و در نگاهی دقیق‌تر، مؤلفه‌های صلح در طبیعت و هستی نیز نمود می‌یابد. عدم توفیق اجتماع بشری در تحقق صلح، به دلیل فقدان تمامی مؤلفه‌های صلح است؛ چه این که تمامی تلاش‌های سیاسی و اجتماعی در تحقق صلح بدون راهبری فردی شایسته که به دور از هرگونه نقص و اشتباه مناسبات جهانی را مدیریت و ساماندهی نماید مقدور نمی‌باشد و کامل‌ترین انسان نیز بدون نظر به اجتماع و سازندگی آن و بدون توجه به راهبردهای محوری دین خاتم در مقابله با صلح‌ستیزان به توفیق دست نمی‌یازد. مباحث این نوشتار با توجه به ویژگی‌های رهبر حکومت صلح محور جهانی، جامعه صلح‌پذیر جهانی و جهان صلح‌جو بررسی می‌شود. و محتوای تفاسیر شیعه و اهل سنت ذیل آیات مهدویت برگرفته از کتاب معجم مهدویت در تفاسیر شیعه و اهل سنت^۱ با تتبع دقیق استخراج و تحلیل شده است.

مهم‌ترین مفهوم نوشتار حاضر، مفهوم "صلح" و "امن" است. واژه صلح در آیه ۱۲۸ سوره نساء به کار رفته و مشتقاتی نظیر صلاح (اعراف: ۸۵)،^۲ مصلح (بقره: ۲۲۰)، صالح (بقره: ۶۲)^۳ از جمله کاربردهای قرآنی آن است. فراهیدی صلح را نقیض فساد دانسته (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ج ۲، ۱۱۷) و فیومی ازاله و رفع نفرت بین مردم را صلح می‌داند (فیومی، ۱۴۰۵ق: ج ۲، ۳۴۵).

۱. اثر نگارنده و سید محسن طباطبائی، مرتضی عابدی چاری

۲. و نیز رک: سوره اعراف: ۵۶؛ شعراء: ۱۵۲؛ اعراف: ۱۴۲؛ یونس: ۸۱

۳. و نیز رک: سوره فاطر: ۱۰؛ سوره تحریم: ۴؛ سوره کهف: ۸۲

"سلم" از واژه‌هایی مترادف با صلح و به معنای سلامت (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ج ۷، ۲۶۵)، ایمنی از آفات و عافیت (ابن منظور، ۱۴۰۸ق: ج ۱۲، ۲۸۹) و سلامت از تجاوز و دشمنی ذکر شده است. (مصطفوی، ۱۳۶۰ش: ج ۵، ۱۸۷).

واژه «امن» نیز از کلمات پرتکرار قرآنی است که ۶۲ کلمه از آن مشتق شده است. اصل امنیت، طمأنینه و آرامش نفس و از میان رفتن ترس و خوف است (فیومی، ۱۴۰۵ق: ج ۲، ۲۴)، و به حالت و وضعی اطلاق می‌شود که انسان در آرامش باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ج ۳، ۲۱).

الف) حکومت جهانی امام مهدی علیه السلام در منابع تفسیری فریقین

در قرآن کریم در باره حکومت حضرت مهدی مانند بسیاری از زمینه‌های دیگر در آیاتی که به گونه کلی سخن رفته بحث شده و پروردگار متعال به طور کلی از تشکیل حکومت عدل جهانی، و پیروزی کامل و نهائی صالحان در روی زمین خبر داده است. این‌گونه آیات را مفسران شیعه، به استناد مدارک حدیثی و تفسیری، به طور صریح و روشن، مربوط به حضرت مهدی علیه السلام و حکومت جهان شمول حضرت دانسته و مفسران عامه به نحو کلی و در قالب مهدویت نوعی و در مواردی با اجمال بحث کرده‌اند.

دو دیدگاه محوری درباره زمان تحقق وعده الهی مبنی بر حاکمیت اسلام در تفاسیر فریقین مطرح شده است؛ برخی از مفسران با طرح کلی برپایی دولت جهانی اسلام در دوران پایانی جهان و قبل از نزول مسیح علیه السلام، اعتقاد خود به مهدویت نوعی را ذکر نموده‌اند. (حوی، ۱۴۰۹ق: ج ۷، ۳۵۰۹-۳۵۱۱؛ شوکانی، بی‌تا: ج ۳، ۵۰۸). ابن عجبیه در تفسیر «تُرُثُهَا عِبَادِی الصَّالِحُونَ» چنین می‌نویسد:

آیه ثنایی بر امت محمد و بشارتی برای آن‌ها است؛ نیز آیه شریفه اخبار غیبی است، تحقق آن در زمانی است که کسی مشارق و مغارب زمین را برای امت محمد فتح نماید (ابن عجبیه، ۱۴۱۹ق: ج ۴، ۳۸۷).

و برخی نیز به طور صریح و قطعی بر حاکمیت جهانی حضرت مهدی علیه السلام در آینده جهان و تثبیت سلطه ایمانی و عدالت‌مدار و صلح‌گستر (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق: ج ۱۱، ۴۰۳-۴۰۷؛ طباطبائی، ۱۳۹۱ق: ج ۱۵، ۱۵۴-۱۵۶) حضرت به صورت انحصاری (طباطبائی، ۱۳۹۱ق: ج ۱۵، ۱۵۶-۱۵۷) تأکید (گنابادی، ۱۴۰۸ق: ج ۳، ۱۳۰) و استدلال می‌کند (صادقی تهرانی، ۱۴۰۸ق:

ج ۲۱، ۲۱۸-۲۲۵؛ طیب، ۱۳۷۸ ش: ج ۹، ۵۵۶-۵۵۷). هرچند برخی از مفسران ضمن اختیار قول "حاکمیت اسلام به موعود مصلح"، به ذکر مباحثی مختصر یا اخباری که آیه را در حق مهدی اهل بیت می‌داند بسنده نموده‌اند. (سبزواری نجفی، ۱۴۱۹ ق: ج ۵، ۲۶۵؛ حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹ ق: ۳۶۵-۳۶۶؛ حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳ ش: ج ۹، ۲۷۶-۲۷۷). فیض کاشانی، ۱۳۹۹ ق: ج ۳، ۴۴۵؛ کاشانی، ۱۴۱۰ ق: ج ۲، ۹۴). حذف عوامل تهدید کننده صلح در جوامع و اذلال دشمنان اهل بیت در زمان حضرت مهدی علیه السلام، تعبیر دیگری است که مفسر الجدید، با استناد به روایات مطرح نموده است (طوسی، ۱۴۱۱ ق: ۱۸۴).

ب) مؤلفه‌های صلح در حکومت جهانی امام مهدی علیه السلام

تشکیل حکومت صالحان و استخلاف جامعه توحیدی در آینده تاریخ، موضوعی است که بسامد آن در منابع فریقین از اهمیت آن حکایت می‌کند. فارغ از باور مهدویت شخصی یا بینش نوعی به مهدویت، بخش قابل توجهی از مباحث مهدوی تفاسیر فریقین، به بیان شاخصه‌های حکومت و سیره رهبر آسمانی موعود اختصاص یافته است. به جهت اهمیت موضوع صلح به ویژه با توجه به شبهاتی که حکومت منجی اسلامی را همراه با خشونت و جنگ ترسیم کرده، صلح‌گستری در حکومت حضرت مورد عنایت قرار گرفته و سعی بر ارائه مؤلفه‌هایی است که به تحقق همه جانبه صلح در عصر موعود می‌انجامد.

۱. رهبر صلح‌گستر

از جمله عوامل مؤثر در ایجاد صلح همگانی و تثبیت آن در جوامع، حضور رهبری آسمانی در مجتمع بشری است که آرمان همه انبیای و اولیای الهی در بسط و تحقق عدالت فراگیر را جامه عمل می‌پوشاند. تحقق صلح در جوامعه‌ای که فساد آکنده و به وصف "امتلاى جور و ستم" (ابن حنبل، ۱۴۱۶ ق: ج ۱۷، ۴۱۶؛ ابوداود، ۱۴۲۰ ق: ج ۴، ص ۱۸۳۱) مذمت شده است، آرزوی دیرینه بشر است که به ید قدرت خلیفه الهی بر زمین مستقر می‌شود. مصلح صلح‌گستر، از ویژگی‌ها و خصائص الهی برخوردار است و مانند اجداد طاهرینش و انبیای سلف، برترین انسان روی زمین و شایسته‌ترین فرد جهت زعامت و راهبری و مؤید به عصمت الهی است. (شبر، ۱۴۰۷ ق: ج ۲، ۱۵۸؛ حسینی اراکی، ۱۳۶۲ ش: ج ۱، ۵۵۱-۵۵۵؛ شریف کاشانی، ۱۳۸۳ ش: ۱۴۰-۱۴۵). ابن شهر آشوب در مناقب، پنجاه ویژگی از خصائص حضرت را بیان کرده است از جمله اعلم، افصح، احلم، احکم، اشجع، ازهد، ابد بودن و... (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ ش:

ج ۱، ۲۵۳)

ذکر این نکته لازم است که از تمامی این ویژگی‌ها عناوینی که در تحقق صلح نمود بیشتری دارد مطرح می‌شود؛ هرچند برخی از این ویژگی‌ها عام و مشترک همه رهبران آسمانی است اما به لحاظ موضوعیت سیره مهدوی در این نوشتار به تفاسیر و روایاتی که این ویژگی‌ها را برای حضرت متذکر شده‌اند استناد داده شده است.

الف) مقتدای انبیای گذشته

از جمله ویژگی‌های حضرت که زمینه‌گرایش و جذب اهل کتاب با مسالمت و بدون جنگ را فراهم می‌آورد اقتدای انبیاء گذشته به حضرت مهدی است، بعضی از مفسران در تفسیر آیه ۱۵۹ سوره نساء، افزون بر تبیین این مسئله،^۱ به ذکر روایات پرداخته. (کاشانی، ۱۳۴۴ ش: ج ۳، ۱۵۴) و یا بر عدم اقتدای حضرت به انبیای دیگر استدلال نموده‌اند (سبزواری نجفی، ۱۴۱۹ ق: ج ۲، ۳۹۴).

ب) مکارم اخلاق

امام زمان چونان نیای فکری و تباری خویش، فراز آورنده مکارم اخلاق و گستراننده ارزشهای انسانی است و تیرگی‌های جهل و ستم را با کرامت، دانش و بصیرت می‌زداید. موعود جهانی از سلاله کرم و عفو و فرزند رحمة للعالمین است. (فیض کاشانی، ۱۳۹۹ ق: ج ۳، ۳۵۹؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ ش: ج ۸، ۴۸۵) که رسالت نجات انسانیت از اسارت‌ها و نزاع‌ها و تحقق کمالات و فضائل را بر عهده دارد و شالوده حکومت خود را بر پایه الفت و صلح و آرامش بنا خواهد کرد و سرتاسر گیتی را با عدل منور می‌گرداند. (فیض کاشانی، ۱۳۹۹ ق: ج ۴، ۳۳۱). کمالات و سجایای والای امام، عامل انجذاب قلوب و خرسندی عمومی است. این محبوبیت همگانی در روایات با بیان‌های متفاوتی ابراز شده است. عشق و محبت به امام (ابن طاووس، بی‌تا (الف: ۵۹)، آرزوی زنده شدن مردگان و درک دوران ظهور از آن جمله می‌باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ ق: ج ۵۲، ۲۹۰). خاستگاه علاقه‌مندی بشریت خسته از ظلم و فساد در جنگ را باید در

۱. ينزل عيسى عليه السلام على ثنية بالأرض المقدسة يقال لها أفيق وبيده حربة يقتل بها الدجال، فيأتي بيت المقدس والناس في صلاة الصبح فيتأخر الإمام فيقدمه عيسى عليه السلام و يصلي خلفه على شريعة محمد ﷺ. (بيضاوي، ۱۴۱۸ ق: ج ۵، ۹۴، ابن عجيبة، ۱۴۱۹ ق: ج ۵، ۲۶۰؛ مظهری، ۱۴۲۵ ق: ج ۸، ۳۵۵؛ حقی بروسوی، ۱۴۰۵ ق: ج ۸، ۳۸۵؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق: ج ۴، ۱۶۶)

سیره و عملکرد حضرت یافت. مجری راستین عدالت و آبادانی شهرها (یزدی حائری، ۱۴۲۲ق: ج ۲، ۱۷۲)، رئوف و مهربان بر مساکین و سخت‌گیر و قاطع در کارگزاران و عمال (ابن حیون، ۱۴۰۹ق: ج ۳، ۳۵۸)، سرپرست ناصح و خیرخواه (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۴۹۴) می‌باشد. حضرت همه کمالات انبیای پیشین را به همراه دارد و کامل‌گر دین الهی است:

وَأَكْمَلْ ذَلِكَ - دین - باینه م ح م د رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ عَلَيْهِ كَمَالُ مُوسَى وَبَهَاءُ عِيسَى وَصَبْرُ أَيُّوبَ سَيِّدِ أَوْلِيَاءِي... (عروسی حویزی، بی‌تا: ج ۲، ۸۴: قی مشهدی، ۱۳۶۸ش: ج ۵، ۲۰۸):

سیس دینم را توسط پسر او «محمد» که مایه رحمت همه جهانیان است کامل کنم، او برخوردار از کمال موسی علیه السلام، نورانیت عیسی علیه السلام، صبر ایوب علیه السلام بوده و سید و سرور همه اولیای من است.

ظلم‌ستیزی و عدم تظلم از دیگر نکات مهم در سیره اخلاقی حضرت است (المقدسی الشافعی، ۱۴۱۶ق: ۶۸) و زهد و ورع حضرت و دوری از تجملات، عامل دیگری در ائتلاف قلوب و گرایش صلح‌مدارانه است:

حماد بن عثمان گفت خدمت حضرت صادق علیه السلام رسیدم مردی عرض کرد شما می‌فرمائید حضرت علی علیه السلام لباس‌های درشت و خشن می‌پوشید پیراهن می‌خرید به چهار درهم یا مختصری کمتر یا بیشتر ولی ما می‌بینیم شما لباس‌های تازه می‌پوشید، فرمود: حضرت علی علیه السلام آن لباس را در زمانی می‌پوشید که مردم بد نمی‌دانستند اگر امروز آن لباس را بپوشد انگشت نما می‌شود، بهترین لباس هر زمان همان لباس معمول مردم است جز این که وقتی قائم آل محمد علیه السلام قیام کرد لباس علی را می‌پوشد و به روش او رفتار می‌کند (فیض کاشانی، ۱۳۹۹ق: ج ۲، ۱۹۳: قی مشهدی، ۱۳۶۸ش: ج ۵، ۷۳).

ج) هیبت و شجاعت

رسالت عظیم اصلاح‌گری بدون برخورداری از شجاعت و رادمردی امکان‌پذیر نیست، دنیای استکبار با بهره از قدرت و زور در پی آن است که ملت‌ها و دولت‌ها هم‌چنان مرعوب و منکوب بوده و فکر مقابله را در حوزه تصورات خویش نیز باطل ببینند؛ امام عدل‌گستر با هیبت و شجاعت زاید‌الوصف خویش، موجب اخزاء کافران و مستکبران می‌گردد. به گونه‌ای که جریان امروز به شکل معکوس ظاهر شده و ابرقدرت‌ها مرعوب جرأت و هیبت مهدوی و می‌گردند. اخبار معصومین به شکوه و فرمهدوی اشاره داشته و قدرت جسمانی فوق‌العاده

حضرت را تبیین می‌نماید؛ (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۵۲، ص ۳۲۲)^۱ همچنین روایات تفسیری به هیمنه و هیبت امام مهدی علیه السلام اشاره نموده و حضرت را مؤید به رعب می‌دانند (فیض کاشانی، ۱۳۹۹ق: ج ۲، ۳۳۹-۳۳۸؛ طبرسی، ۱۳۹۰ق: ۴۶۳).

در بیان بعد دیگر از شجاعت و قاطعیت حضرت می‌توان به وصف منتقم بودن مصلح موعود اشاره نمود؛ هم‌چنان که قرآن کریم قصاص را مایه حیات و زندگی می‌داند (بقره: ۱۷۹). انتقام حضرت از جبارین، قاتلین و تعدی جویانی که در برابر حاکمیت پروردگار ایستاده و مانع از تجلی نور فطرت الهی هستند نیز مایه حیات زندگی اجتماعی و گسترش عدالت. (نعمانی، ۱۳۹۹ق: ج ۳، ۱۰۶) و صلح پایدار در جوامع^۲ و از اسباب فرج مؤمنان (طیب، ۱۳۷۸ش: ج ۱۲، ۱۱۴) و محو ستم پیشگان (ابوحمزه ثمالی، ۱۴۲۰ق: ۲۹۶؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۳۹۹) است.

البته لازم به ذکر است که با دقت در متون تفسیری و روایی به دست می‌آید که انتقام حضرت به عنوان خصیصه‌ای است که در برخورد با تکذیب کنندگان و منکران حجج الهی نمود می‌یابد. به عبارت روشن‌تر باید گفت تجلی انتقام حق به واقع تحقق و عیدهایی است که پروردگار متعال در خصوص عذاب دنیوی طاغیان و ظالمان داده است و به واقع برخورد منتقمانه حضرت در مقطعی از زمان است که فساد مفسدان، ظلم ظالمان، فجور فاجران و شقاوت اشقیا به اوج خود می‌رسد. شدت و خشونت حضرت، ظهوری از انتقام الهی از ناسپاسی بشر و بروز وعیدهای دنیوی است که بعد از اتمام حجت‌های الهی ظاهر می‌شود:

... فَيَسْمُ حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْخُلُقِ حَتَّى لَا يَبْقَى أَحَدٌ عَلَى الْأَرْضِ لَمْ يَبْلُغْ إِلَيْهِ الدِّينُ وَالْعِلْمُ ثُمَّ يَظْهَرُ الْقَائِمُ وَيَسِيرُ سَبَابًا لِنِقْمَةِ اللَّهِ وَ سَخَطِهِ عَلَى الْعِبَادِ لِأَنَّ اللَّهَ لَا يَنْتَقِمُ مِنَ الْعِبَادِ إِلَّا بَعْدَ إِنْكَارِهِمْ حُجَّةً؛ (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۵۷، ۲۱۳)

حجت خدا بر مردم تمام شود. تا کسی در روی زمین نماند که علم و دین بدو نرسد، سپس قائم ظهور کند و سبب انتقام و خشم خدائی بر بنده‌ها شود، زیرا خدا از بنده‌ها انتقام

۱. البرهان ذیل آیه ۸۰ سوره حدید روایتی دال بر هیبت عظیم یاوران امام را نقل نموده است. (بحرانی، ۱۴۱۶ق: ج ۳، ۱۳۰)

۲. ابی بصیر از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده فرمود منافقین و مشرکین کید و حيله کردند با رسول خدا و امیرالمؤمنین و حضرت فاطمه و حسنین علیهم السلام پس خداوند به پیغمبرش فرمود ای رسول ما منهم با آنها کید می‌کنم و مهلت می‌دهم ایشان را تا وقت ظهور حضرت قائم علیه السلام و انتقام می‌کشم از ایشان به وجود مقدس آن بزرگوار از بنی‌امیه و تیم و عدی و سایر ستمکاران و یاغیان و ظالمان اهل بیت علیهم السلام. (بحرانی، ۱۴۱۶ق: ج ۵، ۶۳۲؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ش: ج ۱۴، ۲۳۰؛ عیاشی، ۱۳۸۰ش: ج ۲، ص ۵۰؛ فیض کاشانی، ۱۳۹۹ق: ج ۳، ۳۵۹؛ صدوق، بی‌تا: ج ۲، ۵۸۰)

نگیرد مگر پس از این که حجت را انکار کنند.

در میان اقوام گذشته نیز این سنت الهی جاری بوده است و ملل متعددی در اثر کفر و ناسپاسی و رویگردانی از حق با دیدن حجج الهی به هلاکت و عذاب دنیوی رسیده‌اند و ایمان و توبه آنان نیز پذیرفته نشده است. در واقع چشم پوشی از خطای کسانی که با دنیاطلبی و قدرت‌خواهی، ظالمانه سد راه کمال و حق‌گرایی شدند، اهمال در مجازات و کیفر دنیایی آنان نیست؛ بلکه به واقع مهلتی است تا از تمامی ظرفیت‌ها و فرصت‌های هدایت بهره ببرند و روز ظهور حضرت مهدی علیه السلام و انتقام از آنان، پایان این امهال است.^۱ علاوه بر آن که انتقام حضرت از کسانی است که با جنایات فجیع خود استحقاق عقوبت مهدوی را یافته‌اند، چنان‌چه اخباری با تعبیر "رنگین شدن زمین از خون اولیاء دین" به قساوت و عناد آنان اشاره کرده است: ... (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۵۲، ۱۴۳) نگاه رسالت خود را به وسیله فرزند او (م ح م د) که رحمت عالمیان، و دارای کمال موسی و نورانیت عیسی و صبرایوب است کامل می‌گردانم. دوستان من در زمان (غیبت) او خوار می‌گردند، و سرهای آنها را مانند سرهای ترک و دیلم به ارمغان می‌برند، آنها به قتل می‌رسند و سوخته می‌شوند و بیمناک و مرعوب و هراسان می‌باشند، و زمین از خون آنها رنگین می‌شود، و صدای زنان آنها بآه و ناله بلند می‌گردد (بحرانی، ۱۴۱۶ق: ج ۴، ۱۹۵ صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۲۶۱).

د) مؤید به معجزه و کرامات

یکی از راه‌های اثبات حقانیت که زمینه تسلیم و انقیاد در برابر جبهه حق را فراهم می‌آورد، معجزه و کرامت است که پروردگار متعال برای تشخیص مدعیان دروغین از رهبران راستین قرار داده است. مردمی که طبعی سالم دارند با مشاهده معجزه به باور و یقین می‌رسند؛ هرچند معاندان و دشمنان دین با دیدن معجزات و کرامات نیز به طغیان و انکار خود ادامه می‌دهند و تنها بهانه جویی می‌کنند.^۳ برخی معجزات و کرامات که زمینه پذیرش و قبول دعوت حضرت را

۱. لا تعني "يَغْفِرُوا" هنا عفو، إذ ليس غفرهم عن خطاياهم، و حتى ظلمهم بهم بأيديهم، إنما هو إمهال دون إهمال، إعراضاً عنهم دون مجابهة إياهم إلا كما يقدر، دفاعاً عن الدين و الدينيين. (صادق تهرانی، ۱۳۷۸ش: ۵۰۰)

۲. روایت ذیل آیه ۱۵۸ سوره اعراف به نقل از عروسی حویزی نیز نقل شده است: (عروسی حویزی، بی‌تا: ج ۲، ۸۴)

۳. «وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعاً* أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِّنْ نَّخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجَّرَ الْأَنْهَارُ خِلَالَهَا تَفْجِيراً* أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَافاً أَوْ تَأْتِيَ بَالَهُ وَالْمَلَائِكَةُ قَبِيلاً* أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِّنْ زُخْرَفٍ أَوْ تَرْقَى فِي السَّمَاءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِزَعْمِكَ حَتَّى تُنْزِلَ عَلَيْنَا كِتَاباً نَقْرؤه قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا» (اسراء: ۹۰-۹۳).

فراهم می‌نماید به بیان زیر است:

۱. ندای منادی از آسمان

برخی مفسران ذیل آیه «إِنْ نَشَأْ نُنْزِلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ»، اگر بخواهیم، معجزه‌ای از آسمان بر آنان فرود می‌آوریم، تا در برابر آن، گردن‌های‌شان خاضع گردد (شعراء: ۴)، به ندای منادی آسمانی اشاره نموده‌اند که نام امام را بیان می‌دارد (قمی مشهدی، ۱۳۶۸ ش: ج ۹، ۴۵۸؛ حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹ ق: ۳۸۴). روایات متعددی از جمله روایت زیر نیز در این خصوص بیان شده است:

لَا يَخْرُجُ الْقَائِمُ حَتَّى يُنَادِيَ بِاسْمِهِ مِنْ جُوفِ السَّمَاءِ فِي لَيْلَةِ ثَلَاثٍ وَعَشْرِينَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ لَيْلَةِ جُمُعَةٍ قُلْتُ بِمِ يُنَادَى قَالَ بِاسْمِهِ وَاسْمِ أَبِيهِ أَلَا إِنَّ فُلَانًا بَنَ فُلَانًا قَائِمُ آلِ مُحَمَّدٍ فَاسْمِعُوا لَهُ وَأَطِيعُوا فَلَا يَبْقَى شَيْءٌ خَلَقَ اللَّهُ فِيهِ الرُّوحَ إِلَّا يَسْمَعُ الصَّيْحَةَ فَتُوقِظُ النَّاسَ... (نعمانی، ۱۳۹۷ ق: ۲۹۰)؛

و قائم علیه السلام خروج نمی‌کند تا آن‌که در دل آسمان در شب بیستم و سوم [ماه رمضان] شب جمعه او به نام خوانده شود، عرض کردم: به چه چیز خوانده می‌شود (مضمون آن آواز چیست) فرمود: به نام خودش و به نام پدرش ندا برآید که: «توجه کنید همانا فلانی فرزند فلانی قائم آل محمد است به سخن او گوش فرا دهید و از او فرمانبرداری کنید» پس هیچ چیز که خداوند در آن روح آفریده باشد باقی نمی‌ماند مگر این‌که آن صیحه را می‌شنود، و خفته را بیدار می‌کند....

برخی دیگر از روایات ندای ابر را ذکر کرده‌اند:

يُظْهِرُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ وَعَلَى رَأْسِهِ غَمَامَةٌ تُظِلُّهُ مِنَ الشَّمْسِ تَدُورُ مَعَهُ حَيْثُمَا دَارَتْ نَادِي بِصَوْتٍ فَصِيحٍ هَذَا الْمُتَهْدِي (حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹ ق: ۲۱۲)؛
در آخرالزمان ظهور می‌کند. بالای سرش ابری است که بروی سایه می‌افکند و همه جا با او می‌رود و به زبان فصیح می‌گوید: این است مهدی.

۲. نصرت با ملائکه الهی

نصرت و یاری با ملائکه الهی از دیگر ویژگی‌هایی است که در روایات تفسیری درباره حضرت مهدی علیه السلام بیان شده است. در ذیل آیه ۱۲۵ سوره آل عمران^۱ از امام صادق علیه السلام چنین نقل

۱. بَلَى إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ؛ آری، اگر صبر کنید و پرهیزگاری نمایید، و با همین جوش [و خروش] بر شما بتازند، [همانگاه] پروردگارتان شما را با پنج هزار فرشته نشاندار یاری خواهد کرد.

شده است:

إن الملائكة الذين نصروا محمدا يوم بدر في الأرض، ما صعدوا بعد ولا يصعدون حتى ينصروا صاحب هذا الأمر وهم خمسة آلاف؛ ملائكة ای که پیامبر را در جنگ بدر یاری نمودند پنج هزارند، آنان صعود نکرده و در زمین باقی ماندند تا صاحب این امر را یاری رسانند (عیاشی، ۱۳۸۰ ش: ج ۱، ۱۹۷؛ حائری تهرانی، ۱۳۳۷ ش: ج ۲، ۲۶۴؛ بحرانی، ۱۴۱۶ ق: ج ۱، ۶۸۶).

هـ، علم و دانش الهی حضرت

احاطه امام به کتاب قانونی جامع و کامل اسلام، توجه به اشراف ایشان به رمز و رموز هستی و قوانین حاکم بر آن از ویژگی‌های مهم حضرت است که نقش قابل توجهی در استقرار صلح در جوامع دارد؛ چه این که محدودیت انسان‌ها در علوم و عدم اطلاع از رموز و قوانین نظام خلقت و انسان، او را از دستیابی به راهبردی جامع و متقن در مدیریت جوامع به نحو مطلوب باز می‌دارد. بنابر اخبار تفسیرگر، دوازدهمین خلیفه الهی بر زمین مانند دیگر پیشوایان آسمانی دارای علم الهی (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق: ۳۱۹؛ حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹ ق: ۴۲۴؛ بحرانی، ۱۴۱۶ ق: ج ۴، ۳۲۸) و راسخ در علم (حسینی أبوالمکارم، ۱۳۸۱ ش: ۴۰) می‌باشند. مفسر "القرآن والعقل"، ذیل آیه ۱۰۱ سوره یوسف، به حضور حقیقت همه علوم و دانش‌ها، نزد پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام و حضرت حجت بن الحسن (ع) اشاره نموده است (حسینی اراکی، ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۴۱۱). در روایات اسلامی می‌خوانیم که اگر علم را بیست و هشت حرف بدانیم، تنها دو حرف از آن در اختیار مردم است و بیست و شش حرف دیگر نزد مولی ولی عصر می‌باشد (طبری، ۱۴۲۷ ق: ۱۰).

۲. صلح‌پذیری جامعه جهانی

از ویژگی‌های جامعه جهانی، خستگی از قتل و غارت و نهب پیش از ظهور می‌باشد. بنا بر روایات، مجتمع بشری در آن دوران به قدری درگیر هرج و مرج حاصل از نزاع قدرت‌ها و قطب‌های جنایت و ظلم می‌شود که از درون فرسوده و از بیرون شکوه‌گر است و گستره ظلم و جنایات حاکمان بی ثبات و زوال‌پذیر (صدوق، ۱۳۹۵ ق: ج ۲، ۳۴۸؛ مجلسی، ۱۴۰۴ ق: ج ۵۲، ۱۱۲)، مردم را بی‌پناه و سردرگم نموده است (فیروزآبادی، بی‌تا: ج ۳، ۳۳۵)؛ تا آن‌جا که مردم از شدت اختلافات و سختی، صبح و شب تمنی مرگ می‌نمایند و این خودگویای آشفستگی و خستگی عمومی جامعه پیشاظهر است. (ابوحمزه ثمالی، ۱۴۲۰ ق: ۸۳)

نکته دیگر در مورد اجتماع بشری که تا کنون موفق به برقراری صلح در سطح کلی جهان نشده و تلاش‌ها در این راستا، با ناکامی مواجه بوده این است که پروردگار متعال نظام کلی تعلیم و تربیت جامعه بشر را بر اساس سیر تدریجی تدوین نموده است. بنابر گفتار برخی مفسران "آن‌گاه که بشر مراتبی را از تربیت پیمود، و به حد رشد فکری نائل گشت و درك نمود که به جز تدبیر مصلح جهانی اختلاف و خصومت از جهان برطرف نخواهد شد، حضرتش به اذن پروردگار قیام می‌نماید، و زعامت مکتب قرآن و تصدی تعلیم و تربیت بشر را خود بر عهده می‌گیرد (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق: ج ۵، ۴۷).

۳. ویژگی‌های طبیعت و هستی

سیر تکاملی زمین نیز تا دوران ظهور به گونه‌ای است که خود به عنوان یکی از زمینه‌های صلح می‌تواند تبیین گردد. روشن است یکی از عوامل کدورت‌ها و تیرگی‌ها، وجود سختی و مشقات زندگی و فشارهای روانی ناشی از کمبودها است؛ حال آن‌که خداوند در عصر منجی، خیرات و برکات زمین و آسمان را فزونی بخشیده و با رفع موانع آسایش حیات فردی و اجتماعی و با گسترش برکات و نعم الهی، اسباب دوستی‌ها و مودت‌ها فراهم شده و بستر صلح و سلامت هموار می‌گردد؛ هستی و نظام خلقت به فرمان آفریدگار خلقت، هم پای حکومت موعود، مساعدت خویش را در راه تحقق بهترین حکومت الهی در زمین مبذول می‌دارد و برکات زمین و آسمان را بر مهدویان نازل می‌کند (ابن طاووس، بی‌تا(ب): ۳۶).

مخزن‌العرفان به سیر استکمالی زمین در عصر ظهور اشاره داشته و ذیل آیه ۳۳ سوره توبه چنین بیان داشته است:

... اکثر مفسرین گفته‌اند که [ها] در «لِيُظْهَرَهُ» راجع بدین حق است ابو هریره و ضحاک گفته‌اند معنی آیه این است: تا این که دین حق را بر تمام دین‌ها برتری بدهد و این وقتی است که عیسی از آسمان فرود آید، سدی گفته این وقت خروج مهدی است که همه دین‌ها یکی شود و هیچ‌کس نماند که اسلام نیاورد یا بطوع و رغبت یا بکره و اجبار یا بگردن او جزیه نهند و در اخبار موافق و مخالف چنین آمده، و این قول از حضرت باقر و امام صادق و جمله اهل بیت علیهم‌السلام روایت شده است... و این مطلب باضافه بر متواترات احادیث روی قاعده تکامل که به وجدان مشاهده می‌کنیم هر چیزی را که در عالم آفریده شده غایت و فایده‌ای دارد و تا سیر استکمالی او بمنتهی نرسد تحول پیدا نمی‌کند البته برای زمین ما هم غایت و فایده‌ای است که بایستی به کمال لایق به خود برسد و معلوم است که فائده زمین و اهل زمین اینست که کلمه توحید و اسلام سرتاسر انرا فرا بگیرد و

این که هنوز واقع نگردیده و نظر به این که «وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (احزاب: ۶۲)، بایستی به غایت برسد و بعد منحل گردد به عالم قیامت و آن همان موقع ظهور مهدی است (امین، بی تا: ج ۶، ۳۶-۳۷).

وفور نعم عهد مهدوی در احادیث زیر بیان شده است:

و أما المهدي فهو الذي يملأ الأرض عدلاً كما ملئت جوراً وتأمين البهائم والسباع، وتلقى الأرض أفلاذ كبدها قال: قلت: ۱. وما أفلاذ كبدها؟ قال: أمثال الأسطوانة من الذهب و الفضة (فیروزآبادی، بی تا: ج ۳، ۳۴۰)؛^۱

مهدی بزرگواری است که زمین را پس از آن که مملو از ظلم و جور شده، مملو از عدل و داد می گرداند. چندان که چهارپایان و درندگان با کمال ایمنی روز را به شب می برند و زمین پاره های جگر خود را بیرون می دهد. سؤال شد: پاره های جگر زمین چیست؟ در پاسخ فرمود: اسطوانه شکل هایی هستند از زر و سیم که از زمین بیرون می آید.

۲. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ الْمُتَهْدِيُّ يَكُونُ فِي أُمَّتِي إِنْ قَصُرَ عُمْرُهُ فَسَبْعٌ وَإِلَّا فَثَمَانٌ أَوْ تِسْعٌ تُنْعَمُ أُمَّتِي فِي زَمَانِهِ نَعِيمًا لَمْ يَنْعَمُوا مِثْلَهُ قَطُّ الْبَرُّمُ مِنْهُمْ وَالْفَاجِرُ يُرْسِلُ السَّمَاءُ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَلَا تَحْبُسُ الْأَرْضُ شَيْئًا مِنْ نَبَاتِهَا وَالْمَالُ كُدُوسٌ يَأْتِيهِ الرَّجُلُ فَيَسْأَلُهُ فَيُخِثِي لَهُ؛

مهدی میان امت من ظهور خواهد کرد. اگر مدت حکومتش کوتاه باشد، هفت سال و گر نه هشت یا نه سال است و امت من به روزگار او به نعمتی می رسند که چنان نعمتی را ندیده اند. نکوکار و بدکار ایشان بهره مند می شوند. آسمان بر ایشان فراوان باران می بارد و زمین چیزی از گیاه خود را باز نمی دارد و اموال، بسیار فراوان خواهد بود. به حضور او می آیند و مال طلب می کنند و فراوان بخشیده می شود. (فتال نیشابوری، بی تا: ج ۲، ۴۸۵)^۲

۳. يَتَنَعَّمُ أُمَّتِي فِي زَمَانِهِ نَعِيمًا لَمْ يَتَنَعَمُوا مِثْلَهُ قَطُّ الْبَرُّ وَالْفَاجِرُ يُرْسِلُ السَّمَاءُ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَلَا تَدْخِرُ الْأَرْضُ شَيْئًا مِنْ نَبَاتِهَا (اربلی، ۱۳۸۱ش: ج ۲، ۴۶۸)؛

همه طبقات امت من در زمان ظهور او چنان مرفه الحال زندگی نمایند که قبل از وی هیچ بر و فاجری بدان نعمت نرسیده باشند. آسمان باران رحمت خود را بر آنان می بارد و زمین

۱. به نقل المستدرک علی الصحیحین، ج ۴، ۵۱۴.

۲. روایت با عبارات دیگر چنین آمده است: هو يملأ الأرض قسطاً وعدلاً و تخرج الأرض نباتها، و تمطر السماء مطرها، و تنعم أمتي في ولايته نعمة لا تنعمها قط؛ اوست که زمین را از عدل و داد لبریز می سازد، پس از آن که مملو از ظلم و جور شده باشد. و از برکت وجود او زمین گیاهان خود را بیرون می دهد و آسمان باران رحمت خود را نازل می سازد و مردم در برتو ولایت او از همه گونه نعمت متمتع می شوند آن چنان که هیچ گاه از چنان نعمت هائی برخوردار نبوده اند. (فیروزآبادی، بی تا: ج ۳، ۳۴۰)

از روئیدنی‌های خود چیزی فرو نمی‌گذارد.

۴... وَأُنْزِلُ بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ وَتَزْهَرُ الأَرْضُ بِحُسْنِ نَّبَاتِهَا وَتُخْرِجُ كُلُّ ثَمَارِهَا؛
برکات خود را از زمین و آسمان بر آنها می‌فرستم، و زمین با گیاهان و سبزه خود نزهت
گیرد، و هر درخت ثمر داری و عطر آگینی، ثمر و عطر خود را بیرون می‌دهد. (ابن طاووس،
بی‌تا (ب): ۳۶)

۵. وهوملا الأرض قسطا وعدلا وتخرج الأرض نباتها وتمطر السماء مطرها وتنعم أمتي
فی ولايته نعمة لا تنعمها قط (سیوطی، ۱۴۰۳ق: ج ۶، ۵۹)؛
او زمین را از قسط و عدل سرشار می‌سازد، زمین گیاهان خود را خارج می‌سازد و آسمان
باران‌های خویش را فرو می‌فرستد، مردم در ولایت او به گونه‌ای که هرگز متنعم نشده
بودند از نعمت برخوردار می‌گردند.

این الفت و صمیمیت نه تنهایی مردم، بلکه بین حیوانات نیز به وجود می‌آید و خوی
درنده از حیوانات دور می‌شود (همو: ۳۴).

ابن کثیر دمشقی ذیل آیه ۱۵۹ سوره نساء، روایات مربوط به نزول حضرت عیسی علیه السلام در
آخرالزمان را نقل نموده و تعامل حیوانات با یکدیگر و با انسان را در آن عهد چنین روایت
می‌کند: کینه و بغض از دل‌ها می‌رود؛ اذیت کلیه جنبندگان به طوری از بین می‌رود که اگر
طفل نوزاد دست خود را در دهان مار کند او را ضرری نمی‌رساند، شیر درنده بچه را می‌بیند و او
را اذیت نمی‌کند، شیر در میان شتران چون سگ گله خواهد بود، گرگ در میان گله چون سگ
گله می‌باشد، زمین از سلم و صلح لبریز می‌شود هم‌چنان که ظرف از آب پرمی‌شود، همه موحد
می‌شوند و غیر از الله پرستیده نمی‌شود (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق: ج ۲، ۴۰۹).

نتیجه‌گیری

از مجموعه مباحث پیش گفته به دست می‌آید که بنای حکومت جهانی امام منتظر علیه السلام، بر
اساس صلح و دوری از تشدد و اختلاف بنا نهاده شده است. در چنین جامعه‌ای است که د
رفضایی به دور از نابرابری‌ها و نزاع‌ها دست‌یابی به اهداف متعالی نظام اسلامی و اسلام ناب
محمدی محقق می‌گردد؛ چه این‌که در اجتماعی که افراد آن با انواع مشکلات و نزاع‌ها در
حوزه‌های متعدد حیات فردی و اجتماعی مواجه باشند، سخن گفتن از اهداف غایی انسانی و
حرکت کمال‌گرایی بشری به نتیجه کامل نخواهد رسید. زمینه‌های صلح از هر جهت در دوران
موعود مصلح مهیا و فراهم است؛ رهبر جامعه جهانی از خصائص و امتیازات خاص و ویژه

برخوردار است، حضرت که از مکارم اخلاق و فضایل تام و کمال اخلاقی برخوردار است، مقتدای مسیح بوده و وجه مشترکی بین ادیان توحیدی به منصفه ظهور می‌رسد، افزون بر آن که معجزات و امدادهای خاص الهی در اختیار حاکم جامعه جهانی قرار خواهد گرفت که این خود عامل مؤثری در راستای وفاق و همگرایی و حرکت به سوی صلح و سلم است؛ و نیز اوضاع جامعه‌ای که دوران طولانی غیبت و محرومیت از حضور رهبر آسمانی را پشت سر گذاشته، به گونه‌ای است که آمادگی لازم در استقبال از نظام عدل و حقیقت را به خوبی دارا است و تشنگی و نیاز فراگیر در دستیابی به فضایی مبتنی بر فطرت الهی به عنوان مؤلفه‌ای تأثیرگذار قابل توجه است. همچنین فراخنای هستی که در مسیر تکاملی خویش از ابتدای خلقت قرار دارد به گونه‌ای است که گویا ظرفیت‌ها و امکانات از ظرف محدودیت و نیستی، به وسعت و گستردگی دست یافته و و فور مواهب طبیعی و نعمت‌های مادی نیز در جریان نهضت صلح محور مهدوی نقشی ایفا می‌نماید.

منابع

- ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند، بيروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۶ق.
- ابن حيون، نعمان بن محمد، شرح أخبار فی فضائل الأئمة الأطهار، قم، جامعه مدرسين، ۱۴۰۹ق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، قم: نشر علامه، ۱۳۷۹ش.
- ابن طاووس، الملاحم والفتن فی ظهور الغائب المنتظر عليه السلام، تهران: اسلاميه، .
- ابن طاووس، علی بن موسی بن جعفر، تفسير سعد السعود للنفوس، قم: نشر الکتبی، بی تا.
- ابن عجبیه، احمد بن محمد، البحر، المديد فی تفسير القرآن المجید، قاهره: نشر دکتر زکی، ۱۴۱۹ق.
- ابن کثیر دمشقی، تفسير القرآن العظيم، بيروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بيروت: دار احیاء التراث، ۱۴۰۸ق.
- أبوالمکارم، محمود بن محمد، دقائق التأویل وحقائق التزیل، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۱ش.
- ابو حمزه ثمالی ثابت بن دینار، تفسير القرآن الکريم، بيروت: دارالمفید، ۱۴۲۰ق.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن، قاهره: دارالحديث، ۱۴۲۰ق.
- اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، تبریز: بنی هاشمی، بی تا.
- امین، سیده نصرت؛ بانوی اصفهانی، مخزن العرفان فی تفسير القرآن، اصفهان: نشاط، بی تا.
- بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسير القرآن، قم: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ق.
- بغوی، حسین بن مسعود، معالم التزیل فی تفسير القرآن، بيروت: دار احیاء التراث، ۱۴۲۰ق.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، أنوار التزیل وأسرار التأویل، بيروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
- حسینی اراکی، نورالدین، القرآن والعقل، تهران: بنیاد فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲ش.
- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد، تفسير اثنی عشری، تهران: میقات، ۱۳۶۳ش.
- حسینی همدانی، سید محمد حسین، انوار درخشان، تهران: لطفی، ۱۴۰۴ق.
- حسینی استرآبادی، سید شرف الدین علی، تأویل الآیات الظاهره، قم: جامعه مدرسين، ۱۴۰۹ق.
- حقی بروسوی، اسماعیل، روح البیان، بيروت: دار احیاء التراث، ۱۴۰۵ق.
- حوی، سعید، الاساس فی التفسير القرآن، قاهره: دارالسلام، ۱۴۰۹ق.

- راغب اصفهانی: حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دارالعلم الشامیه، بیروت، اول، ۱۴۱۲ق.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، الجدید فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۱۹ق.
- سیوطی، جلال الدین، درالمنثور فی تفسیر المأثور، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۳ق.
- شبر، سید عبدالله، جوهر الثمین، کویت: دارالفین، ۱۴۰۷ق.
- شریف کاشانی، ملا حبیب الله، بوارق القهر فی تفسیر سوره الدهر، تهران: شمس الضحی، ۱۳۸۳ش.
- شوکانی، محمد بن علی، فتح القلید، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.
- صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۸ق.
- _____، البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم: مکتبه محمد الصادقی، ۱۳۷۸ش.
- صدوق، ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی، کمال الدین وتمام النعمه، تهران: اسلامیة، ۱۳۹۵ق.
- صدوق، ابن بابویه، محمد بن علی بن الحسین، علل الشرائع، قم: نشر داوری، بی تا.
- طباطبائی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۱ق.
- طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، مشهد: مرتضی، ۱۴۰۳ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری بأعلام الهدی، تهران: اسلامیة، ۱۳۹۰ق.
- طبری آملی، محمد بن جریر، نوادر المعجزات، قم، دلیل ما، ۱۴۲۷ق.
- طوسی، الغیة، قم: دارالمعارف، ۱۴۱۱ق.
- طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان، تهران: نشر اسلام، ۱۳۷۸ش.
- عروسی حویزی، عبدعلی جمعه، نور الثقلین، قم: علمیه، بی تا.
- عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، تهران: علمیه، ۱۳۸۰ش.
- فتال نیشابوری، روضة الواعظین وبصیرة المتعظین، نشر رضی، اول، قم، بی تا،
- فرات کوفی، ابوالقاسم فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، تهران: وزارت فرهنگ، ۱۴۱۰ق.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: نشر هجرت، ۱۴۱۰ق.
- فیروزآبادی، فضائل الخمسة من الصحاح الستة، تهران: اسلامیة، بی تا.
- فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر الصافی، مشهد: دارالمرتضی، ۱۳۹۹ق.
- فیومی، احمد بن محمد علی، مصباح المنیر، دار الهجرة، قم، ۱۴۰۵ق،

- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، تهران: وزارت ارشاد، ۱۳۶۸ ش.
- کاشانی، محمد بن مرتضی، *تفسیر المعین*، قم: مرعشی، ۱۴۱۰ ق.
- کاشانی، ملا فتح الله، *تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین*، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۴۴ ش.
- گنابادی، سلطان محمد بن حیدر، *بیان السعاده فی مقامات العباد*، بیروت: اعلمی، ۱۴۰۸ ق.
- مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، بیروت: دارالوفاء، ۱۴۰۴ ق.
- مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن*، تهران: بنگاه نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
- مظهری، محمد ثناء الله، *تفسیر مظهری*، بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۲۵ ق.
- المقدسی الشافعی السلمی، یوسف بن یحیی بن علی بن عبدالعزیز، *عقد الدرر فی اخبار المتنظر*، انتشارات مسجد مقدس صاحب الزمان علیه السلام، اول، ۱۴۱۶ ق.
- مکی ناصری، محمد، *التیسیر فی احادیث التفسیر*، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۴۰۵ ق.
- میرسید علی، *مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر*، تهران: اسلامی، ۱۳۳۷ ش.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم، *الغیبه*، تهران: صدوق، ۱۳۹۷ ق.
- _____، *تفسیر نعمانی*، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۳۹۹ ق.
- یزدی حائری، علی، *الزام الناصب فی اثبات الحجة الغائب*، بیروت: مؤسسة أعلمی، ۱۴۲۲ ق.

